

СВ. ЙЕРОНИМ И РОГАТА НА МОЙСЕЙ: НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

Борис Наймушин

Резюме

В статията се разглежда въпросът за качеството на превода. Обект на внимание са тъй наречените преводачески грешки. Целта на изследването е да се покаже, че при превод на определени типове текст трябва предпазливо да се говори за „елементарни преводачески грешки“, защото може става дума за интерпретации или догматични изисквания. Като пример се разглежда разпространеното мнение за това, че рогата на Мойсей в Изход 34:29-30 и 34:35 във Вулгатата са резултат на „елементарна“ преводаческа грешка на св. Йероним, който „объркал“ еврейските думи *keren* „рог“ и производната от нея *karan* „светещ, излъчващ светлина“. Авторът подкрепя становището, че тук не става дума за преводаческа грешка, а за обмислено преводаческо решение на Йероним, който е бил наясно с двете възможности за интерпретация на еврейския текст, но съзнателно се отклонява от еврейската традиция и превода на Септуагинтата, като избира буквалния превод въз основа на определени богословски съображения и някои свои лични виждания.

Ключови думи: превод, преводаческа грешка, Йероним, Библия, Мойсей, Вулгата, антисемитизъм

Във всяка област на човешкото знание има както сериозни, проверени от времето положения, така и схващания, които с право могат да бъдат наречени „митове“. Така например 50-те големи мита на популярната психология са представени в Лилиенфелд &

Борис Наймушин – Нов български университет, София, България

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

al (2010). Теорията и практиката на превода не е изключение в това отношение, особено що се отнася до тъй наречените „преводачески грешки“. Има няколко примера на „дежурни“ митове, които се срещат практически във всеки учебник по преводазнание и в безбройни статии в интернет. Хората явно се впечатляват от мисълта, че една грешно преведена дума би могла да промени хода на историята. Преподаватели по превод по света преразказват тези митове в лекциите, книгите и статиите си без да се замислят и да се усъмнят.

Митът за това, че трагедията на Хирошима през август 1945 г. е резултат от една неверно преведена дума, е подробно разгледан и развенчан в Наймушин (2021). Тук ще поговорим за един друг известен мит, често наричан „най-известната в света преводаческа грешка“. Така например в романа „Изгубеният символ“ на Дан Браун (2009) в разговор между главния герой Робърт Лангдън, професор по символика, и Уорън Белами, архитектът на Капитолия и масон, става дума за това, че Мойсей имал рога „заради елементарна грешка в превода на свети Йероним, направен около четиристотната година след Христа“ и че „една-единствена грешно разбрана дума може да пренапише историята“.

Известният преводач и теоретик на превода Марк Полизоти (2018: 4) също така смята рогата на Мойсей за елементарна преводаческа грешка, „която всеки редактор би забелязал“, заради която в западно-европейската иконография, скулптура и живопис от XI век насам Мойсей често се е изобразявал с рога. Като дежурен пример обикновено се посочват рогата на Мойсей на статуята на Микеланджело, която скулпторът прави за гроба на папа Юлий II в църквата Сан-Пиетро-ин-Винколи в Рим.

По този начин в съзнанието на много поколения преводачи св. Йероним остава като велик преводач, допуснал „елементарна грешка“, която „пренаписала историята“. Мисля, че той не го заслужава най-малкото поради това, че в случая става дума не за преводаческа грешка, а за обмислено преводаческо решение, което, макар и да се отклонява от еврейската традиция, все пак има основания в юдаизма и най-вече в християнството.

Борис Наймушин

Преводчески грешки

Повечето реални преводчески грешки се дължат на разсеяност или самоувереност на преводача, а често и на двете заедно. Преводачът е сигурен, че е разбрал думата или израза, но всъщност изразът е друг, много приличащ на този, за който той си мисли. И без да си дава труда да провери израза в речник или в интернет, той превежда и получава изречение, което напълно изпада от контекста. Понякога наистина е учудващо колко невнимателни могат да бъдат както опитните преводачи, така и редакторите, които одобряват тези безмислени изречения. Например в руския превод на „Безусловна капитулация“ от Ивлин Уо има следния пасаж (Уо 2010 [1961]. *Курсивът е мой*):

– Это очень важно, если вам так действительно лучше. По-моему, вам необходимы тепловые процедуры. Я пришлю санитару с лампой.

Однако перевоплощение флорентийского соловья не состоялось. Опухоль на икре и лодыжке слегка уменьшилась, а колено, наоборот, вспухло. Вместо постоянной ноющей боли Гай страдал от частых мучительных спазм, если поворачивался в кровати. Но в целом эти боли для него были предпочтительнее.

Изречението за „флорентийския славей“ е напълно неразбираемо. В романа този славей никъде не се споменава. В оригинала текстът е следният (Уо 1979 [1961]):

„Well, that’s the important thing. I daresay a spot of heat might help. I’ll send along a chap with a lamp.“

This reincarnation of Florence Nightingale did not appear. The swelling of calf and ankle slightly subsided; the knee grew huge. Instead of a continuous ache Guy suffered from frequent agonising spasms when he moved in the bed. They were on the whole preferable.

Както се вижда, „флорентийският славей“ е всъщност жена на име Флорънс Найтингейл. Едно бързо търсене в интернет показва, че Флорънс Найтингейл (1820-1910) поставя основите на професионалната се-

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

стринска грижа със създаването през 1860 г. в Лондон на първото светско училище за сестри в света. Заради късните обиколки на пациентите, които е правила през нощта, е известна като „дамата с лампата“. Така вече става ясна алюзията в текста – санитарят трябва да донесе лампа, но не се появява и по този начин не се превръща в превъплъщение на Флорънс Найтингейл. Преводачът има две възможности – да обясни под линия коя е Флорънс Найтингейл или изцяло да я изпусне в превода (напр., „Но той така и не се появи“ или „Но лампата така и не дойде“).

Грешката на известната руска преводачка е още по-странна на фона на това, че Флорънс Найтингейл получава световна известност не къде да е, а в Крим по време на Кримската война през 1854 г. През 1856 г. със свои средства Флорънс издига над град Балаклава, сега популярен курорт на 14 км от Севастопол, голям кръст от бял мрамор в памет на войниците, лекарите и медицинските сестри, загинали в Кримската война. Ето такива грешки с пълно основание могат да се определят като „елементарни“.

Св. Йероним като редактор, преводач и богослов

Историята на преводаческата и редакторска дейност на св. Йероним Стридонски (342–419/420) е добре известна. През 380-те години папа Дамас I натоварва своя секретар Йероним да проучи, редактира и уеднакви съществуващите латински ръкописи на Библията въз основа на оригиналните текстове на еврейски, арамейски и гръцки. В резултат на тази дейност се появява каноничната католическа редакция на латинската Библия, известна като Вулгата. Самото название „Вулгата“, а по-точно *Biblia Vulgata* „Общоприетата Библия“, възниква доста по-късно, през XV век.

С други думи, Йероним не прави изцяло нов латински превод на Библията (срв. напр. Мецгер, 2004: 356–357), а предимно редактира съществуващите стари латински преводи, познати под събирателното название *Vetus Latina*. При работа върху текстовете от Стария

Борис Наймушин

завет той се консултира както с достъпните оригинали на древноеврейски и арамейски, така и със Септуагинтата, най-ранния запазен превод на еврейската Библия на старогръцки език от III век пр. н.е., а също така с преводите (по-скоро, редакциите на Септуагинтата) на Акила (Aquila) Синопски и Теодотион Ефески (II век сл. н.е.). Интересно е да се отбележи, че и двата превода – на Акила и Теодотион – се характеризират като „буквални“ заради стремежа на преводачите да бъдат максимално близо до оригинала. Така например Теодотион не превежда от еврейски онези реалии (названия на растения, животни, религиозни термини), които не са познати за съвременния му читател, а ги запазва в гръцкия текст, т.е. прилага подхода на очуждаването (foreignization) според Венути (1995).

Всъщност, по въпроса за реалния принос на Йероним в създаването на Вулгатата като преводач и до сега се водят спорове. Традиционно се смята, че през 384 г. Йероним редактира основно Четвероевангелието и след това по-повърхностно – останалите книги на Новия завет. Съществува и мнение, че Посланията на апостол Павел във Вулгатата са преведени от Пелагий, съвременник на Йероним, известен като създател на пелагианската ерес в християнството.

В християнския Стар завет има текстове, които отсъстват в еврейската Библия (Танах). Такива са например книгите на Товит, Иудит, Естер, Даниил, Барух и Макавеите, Притчите и Плачът на Еремия. Смята се, че Йероним превежда от арамейски книгите на Товит и Иудит, докато книгите на Естер и Даниил редактира въз основа на превода на Теодотион, а пък Плачът на Еремия, Притчите и книгите на Барух и Макавеите са директно заимствани от старите латински преводи.

Както се вижда, задачата на Йероним никак не е била лесна. Той е изправен пред три основни извора с гръцкия текст на Септуагинтата (Хекзаплите на Ориген, където оригиналният еврейски текст се сравнява със Септуагинтата и последвалите преводи и редакции на Акила, Симах, и Теодотион, Исихий Александрийски и Лукиан) и различни стари латински прево-

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

ди, отразяващи някоя от горните редакции. Йероним високо цени буквалния превод на Акила, който често споменава и използва като справочник. Акила е бил ученик на рави Елиезер и рави Акиба (Акива), с които се консултира по богословски въпроси и на които представя за оценка своя превод.

Въпросните текстове, които пораждат мита за „най-известната преводаческа грешка“, са, както вече бе споменато по-горе, в Изход 34:29-30 и 34:35 (Българска Библия; *курсивът е мой*):

29 И като слизаше Моисей от Синайската планина, държащ двете плочи на откровението в ръката си, при слизането си от планината Моисей не знаеше, че *кожата на лицето му блестеше* понеже бе говорил с Бога.

30 Но Аарон и всичките израилтяни, като видяха Моисея, че, ето, кожата на лицето му блестеше, бояха се да се приближат при него.

35 И израилтяните виждаха лицето на Моисея, че *кожата на лицето му блестеше*; а Моисей пак туряше покривалото на лицето си, догде да влезе да говори с Господа.

В Танаха тези текстове се намират в книгата Шмот (Имена), която е втората книга на Петокнижието (Тора). Православните славянски преводи на Библията от Кирил и Методий насам са правени предимно от Септуагинтата, в резултат на което пасажът от Изход 34:29 е предаден в българския синодален превод като „Моисей не знаеше, че кожата на лицето му блестеше понеже бе говорил с Бога“ (Българска Библия) и в руския синодален превод като „Моисей не знае, че лице его стало сиять лучами оттого, что Бог говорил с ним“ (Русский синодалный перевод). По тази причина образът на Мойсей с рога е характерен само за западноевропейската християнска живопис и скулптура, развили се въз основа на латинския превод (Латинска Вулгата 2006–2012):

29 cumque descenderet Moses de monte Sinai tenebat duas tabulas testimonii et ignorabat quod *cornuta esset facies sua* ex consortio sermonis Dei

Борис Наймушин

30 *videntes autem Aaron et filii Israhel cornutam Mosi faciem timuerunt prope accedere*

35 *qui videbant faciem egredientis Mosi esse cornutam sed operiebat rursus ille faciem suam si quando loquebatur ad eos*

Виждаме, че в латинския превод Мойсей слиза от Синай с рога. Всъщност, този превод не е толкова абсурден, както може да се стори на пръв поглед. Рогът е „една от древните метафори на земната и божествената власт“ (Зотов & al. 2019), с която в библейския текст се описват не различни царства, но и самият Господ. Исидор Севилски (ок. 560–636) сравнява Стария и Новия завет с два рога. Смята се, че някои евреи (незапознати с текста на Вулгатата) наистина вярвали, че Мойсей е имал рога, и се предполага, че Йероним е знаел за това (Гилад 2018). Според Раши (1040–1105), един от най-големите средновековни коментатори на Талмуда и Тората, в този пасаж е използвана именно думата *keren* със значението „като рог“, т.е. „сиянието от лицето на Мойсей наподобявало рог“ (Стейнбърг 2014).

Тук е мястото да отбележим, че в ивритския оригинал въпросната дума е представена от букви – „krn“ – като гласните се добавят от читателя според общия контекст и традицията. Според думите на раби Акива, традицията предпазва Тората от невярното ѝ тълкуване (Авот 3:13)¹. Стандартните огласовки, според които в Изход 34-29 и 34-35 стои думата *karan*, а не *keren*, се появяват едва след масоретската реформа, когато в периода между VI и X век, доста след Йероним, масоретите в Тиберия, Йерусалим и Вавилония разработват системи за уеднаквяване на произношението и разделяне на параграфи и стихове в Танаха (срв. Алмалех 2010: 142). Кумранските ръкописи, които не са докоснати от масоретската редакция, нямат знаци за гласни. Така че Йероним е виждал в текста не *keren* или *karan*, а *krn*. Да не забравяме също така, че Йероним прекарва години във Витлеем, където изучава еврейския език под ръководството на местни равини, които със сигурност го запознават с традициите на Устната Тора и към които със сигурност се е обръщал за съвети и консултации.

¹ Трактат „Авот“, http://www.shabat-shalom.info/books/Mishna/Pirkey_Avot/Pirkey_Avot_0.htm

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

Това, според мен, е една фундаментална грешка на много изследователи, които гледат в стандартизирания масоретски текст (ако въобще гледат в някакъв текст, защото най-често просто цитират нечий думи), виждат в него думата *karan*, след което правят извода, че Йероним по невнимание е прочел *keren* и така е направил “елементарна грешка”. А той вижда *krn* и трябва да прецени какво е това и как да го преведе.

Самата ивритска дума *keren* е многозначна и може да означава и „връх на планина“, и „бивен на слон“, и „лъч“, и „сила“ (Ивритски речник). Подробно значението на думата с корен *куф-рейш-нун* е разгледана в Алмалех (2010). Например в Библията на крал Джеймс (King James Version, KJV) думата *keren* е преведена 75 като „рог“ и веднъж като „хълм“. В Новата американска стандартна Библия (New American Standard Bible, NASB) думата *keren* е преведена веднъж като „хълм“, 24 пъти като „рог“, 46 пъти като „рога“, веднъж като „лъчи“, два пъти като „сила“ и веднъж като „бивни“ (*ibid.*). От тази гледна точка за мен е неразбираемо твърденето, че думата *keren* се среща в Танаха само 10 пъти (Бъртмън 2009: 99). А пък думата *karan* се среща в Танаха само три пъти и само в тези три стиха.

Не може да се изключи и възможността думата *karan* да е резултат на масоретската редакция. Всъщност, многозначността на думата *keren*, която може да означава и „рог“, и „лъч“, и „сила“, прави дискусията за избора между *keren* и *karan* напълно безпредметна. Щом самата дума *keren* може да се преведе и като „рог“, и като „лъч“, то тогава при превод по-скоро става дума за избор между възможните интерпретации, а не грешка. Въвеждането на думата *karan* може да има една-единствена цел – максимално да се премахне възможността за интерпретация на думата *keren* като „рог“. Именно затова предполагам, че огласовките, според които *krn* в тези пасажи трябва се чете като *karan*, а не *keren*, е съзнателна редакция на масоретите като отговор на нарастващия християнски антисемитизъм, за който ще стане дума по-долу.

Борис Наймушин

В коментара си за Амос 6:11-14² Йероним обсъжда значението на думата *keren* (Йероним 1896; срв. Бъртмън 2009: 97–98). Самият библейски текст е следният (Българска Библия):

11 Защото, ето, Господ заповядва, И голямата къща ще бъде поразена с проломи, И малката къща с пукнатини.

12 Могат ли конете да тичат по скала? Може ли някой да оре там с волове? Но вие обърнахте правосъдието в жлъчка, И плодът на правдата в пелин, –

13 Вие, които се радвате за нещо, което е суета, Които казвате: Не придобихме ли си могъщество със своята си сила?

14 Но, ето, аз ще подигна народ против вас, доме Израилев, Казва Господ, Бог на Силите; И те ще ви притесняват От прохода на Емат до потока на пустинята.

В изречението „Не придобихме ли си могъщество със своята си сила?“ в ивритския текст думата, преведена като „могъщество“, всъщност е *karnayim* „рога“, т.е. *keren* в множествено число с редуване на „е“ и „а“. По същия начин думата *vered* „роза“ в мн.ч. става *vradim* (според модела *ketel*)³. В KJV виждаме „*Have we not taken to us horns by our own strength?*“, т.е. думата „рога“ в мн. ч. е запазена в превода. В руския синодален превод, както и в българския, фигурира „могъщество“. Йероним отбелязва, че в Изход 34:29 в еврейския текст пише „Моисей не знаеше, че кожата на лицето му бе лъчиста“, към което добавя коментар, че всъщност това означавало *cornuta* „с рога“.

Има и още едно съображение. Съществува мнение, че в крайна сметка преводаческото решение на Йероним може да се обясни както от гледна точка на християнското богословие, така и с личната неприязън на Йероним към евреите (Бъртмън 2009). Не е тайна, че християнството, зародило се като секта в рамките на юдаизма, постепенно се оформя като отделна религия. Иисус Христос е всъщност еврейски равин Йешуа (Йехошуа), обявил се за Машиах (Месия), а първите апостоли и пророци са юдеи, говорещи

² Три книги толкований на пророка Амоса. Книга третья. https://azbyka.ru/otechnik/Ieronim_Stridonskij/tri-knigi-tolkovaniy-na-proroka-amosa/3

³ <https://www.pealim.com/dict/?pos=noun&nm=qetel>

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

щи арамейски и гръцки. Те почитат Танаха в превод на арамейски (Таргум) и гръцки (Септуагинта). Постепенно обаче християнството се осъзнава като отделна религия, за да се стигне до оправдаването на Пилат Понтийски и до официален разрыв между юдаизма и християнството след I Никейски събор през 325 година, когато юдеите са обявени за презрян народ, почивният ден е преместен от събота в неделя и на християните е забранено да извършват каквито и да било обреди в синагоги.

Йероним работи повече от пет десетилетия след събора и трябва да следва антисемитската линия на църквата. Единствената задача на Стария завет в християнската Библия е да служи като свидетелство за идването на Месията. В Евангелието от Матей 17:1-2 има следната сцена:

1 И след шест дни Исус взема Петра, Якова и брата му Йоана, и ги завежда на една висока планина на самото.

2 И преобрази се пред тях; лицето Му светна като слънцето, а дрехите Му станаха бели като светлината.

3 И, ето, явиха им се Моисей и Илия, които се разговаряха с Него.

Сцената подозрително наподобява слизането на Мойсей от Синай („И израилтяните виждаха лицето на Моисея, че кожата на лицето му блестеше...“), че дори и самият Мойсей му се явява. Ако се запази този паралел в превода, това неминуемо ще подчертае приемствеността между юдаизма и християнството (срв. Бъртмън 2009: 100). Такъв е и преводът в Септуагинтата, правен от юдеи за юдеи няколко века преди християнството. Но пред Йероним стои друга задача – не да подчертава тази приемственост, а да я намалява до минимум. И рогата на Мойсей са изключително добре дошли в такава ситуация. От една страна, за евреите рогата са символ на власт и сила, така че те не би трябвало да се засегнат, поне в началото. За християните обаче рогата са символ на злото, на Сатаната, така че евреите придобиват допълнителни черти на злодеи, с които трябва на всяка

⁴ <https://svyatye.com/chitat/Blazhennyi-Ieronim-Stridonskii-Tvoreniiia-Pisma-87-117-blazhennyi-Ieronim-Stridonskii/>

Борис Наймушин

цена да се бори. Освен това, Йероним последователно критикува евреите и всичко еврейско в писмата и посланията си. Например, в писмото си до Августин⁴ той пише за „сатанинските синагоги“. В глава 2 на интересната книга на Юлиан Гжесик (2005) е добре представен този начален етап на християнския антисемитизъм. На този фон преводаческото решение на Йероним за рога на Мойсей е повече от разбираемо.

Заклучение

Йероним подхожда сериозно към възложената му задача. Той изучава различните редакции на Септуагинтата и старите латински преводи, пише коментари към редица книги на Библията. В тези коментари той много подробно анализира оригинала и достъпните преводи, въз основа на което дава и свои варианти. Той е абсолютно наясно с това, че текстът в Изход 34:29-30 и 34:35 в християнската Библия, който е в книгата Шмот (Имена), втората книга на Петокнижието (Тора), позволява поне две интерпретации. Йероним ясно посочва това в коментарите си върху книгата на пророка Амос.

С други думи, нямаме право да обвиняваме Йероним, че е допуснал „елементарна грешка“ като е „объркал“ еврейските думите *keren* и *karan*. В оригиналния еврейски текст на Танаха той е виждал не *keren* или *karan*, а три букви *karn*. Огласовките, според които в текста стои думата *karan*, се появяват векове след Йероним. Хората, които твърдят, че той е направил „елементарна грешка“, просто нямат представа за това как са изглеждали текстовете на Танаха преди масоретската реформа.

Преводаческото решение на Йероним е било добре обмислено от гледна точка на развиващия се християнски антисемитизъм. В Септуагинтата във въпросните текстове Мойсей няма рога, там лицето му „блести“ след разговора с Бога. Но този превод е правен от юдеи за юдеи преди появата на християнския антисемитизъм. В новите условия, когато християнството се стреми да се отърси от влиянието на юда-

СВ. ЙЕРОНИМ И
РОГАТА НА МОЙСЕЙ:
НЕ СЪДЕТЕ ПРИБЪРЗАНО

изма, Йероним намира подходящ начин да преведе текстовете в Изход 34:29-30 и 34:35 така, че да отговори на установката да се сатанизират евреите, като същевременно самите евреи да възприемат рогата на Мойсей като символ на силата и могъществото. Така че изводът е да не съдим прибързано и да не говорим за „елементарни“ или „най-известни“ грешки в историята на превода, преди да сме огледали ситуацията от всички възможни страни.

Отделно се изказва предположението, че думата *karan* в тези пасажи е съзнателна редакция на масоретите, които по този начин се опитват да избегнат възможната интерпретация на многозначната дума *keren* като „рог“ като отговор на християнския антисемитизъм.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алмалех, М. (2010). *Светлината в Стария завет*. София: ИК „Кибеа“.
- Браун, Д. (2009). *Изгубеният символ*. Превод от английски Крум Бъчваров. София: ИК Бард.
- Българска Библия [онлайн]. Достъпно от: <https://www.wordproject.org/bibles/bg/02/34.htm#0> [Прегледан 21 март 2022].
- Бъртмън 2009: Bertman, S. (2009). The Anti-Semitic Origin of Michelangelo's Horned Moses. *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*. Summer 2009, 27(4), 95-106 [online]. Available from: <https://doi.org/10.1353/sho.0.0393> [Accessed 21 March 2022].
- Во, И. (2011 [1961]). *Безоговорочная капитуляция*. Пер. с англ. Юлии Фокиной. Москва: АСТ.
- Гжесик, Ю. (2005). *Возвращение. История евреев в свете ветхо- и новозаветных пророчеств*. Пер. с полск. Порошиной Н., Биганского Р. Москва: Теревинф.
- Гилад 2018: Gilad, E. (2018). Why Even Some Jews Once Believed Moses Had Horns. *Jewish World*, Mar. 27, 2018 [online]. Available from: <https://www.haaretz.com/jewish/why-even-some-jews-once-believed-moses-had-horns-1.5949749> [Accessed 21 March 2022].

Борис Наймушин

- Венути 1995: Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London & New York: Routledge.
- Зотов, С., Майзульс, М. & Харман, Д. (2019). *Страдающее Средневековье. Парадоксы христианской иконографии*. Москва: АСТ.
- Ивритски речник: *Hebrew Dictionary (Lexicon-Concordance)* [online]. Available from: <http://lexicon-concordance.com/hebrew/7161.html> [Accessed 21 March 2022].
- Иероним, блж. (1896). *Три книги толкований на пророка Амоса. Творения. Часть 13*. Киев.
- Латинска Вулгата 2006–2012: *The Latin Vulgate Old Testament Bible*. (2006–2012). Exodus – Chapter 34 [online]. Available from: https://vulgate.org/ot/exodus_34.htm [Accessed 21 March 2022].
- Лилиенфелд & al. 2010: Lilienfeld, S.O., Lynn, S. J., Ruscio, J., & Beyerstein, B.L. (2010). *50 Great Myths of Popular Psychology*. Wiley-Blackwell.
- Мецгер, Б. (2004). *Ранние переводы Нового Завета. Их источники, передача, ограничения*. Пер. с англ. С. Бабкиной. Москва: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея.
- Наймушин 2021: Naimushin, B. (2021). Hiroshima, Mokusatsu and Alleged Mistranslations. *English Studies at NBU*, 7(1), 87-96. [online]. Available from: <https://esnbu.org/data/files/2021/esnbu.21.1.6.pdf>. <https://doi.org/10.33919/esnbu.21.1.6> [Accessed 21 March 2022].
- Полизоти 2018: Polizzotti, M. (2018). *Sympathy for the Traitor: A Translation Manifesto*. MIT Press.
- Руссий синодальный перевод. Православная редакция [онлайн]. Доступно от: <https://bibleonline.ru/bible/rst66/exo-34/> [Прегледан 22 март 2022].
- Стейнбърг 2014: Steinberg, D. (2014). A Jew With Horns. Temple Israel [online]. Available from: <http://www.jewishduluth.org/rabbi/2014/2/18/a-jew-with-horns.html> [Accessed 22 March 2022].
- Уо 1979 [1961]: Waugh, E. (1979). *Unconditional Surrender* [“The End of the Battle”]. Boston: Little, Brown and Company.